

ΦΡΟΣΩΣ ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ
Ψυχολόγου-Δρ. Φ. Πανεπιστημίου Παρισίων

ΤΟ ΑΝΔΡΙΚΟ «ΦΙΛΟΤΙΜΟ» ΚΑΙ Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ «ΕΞΕΑΡΤΗΣΗ»*

Ἡ ἐθνοψυχιατρικὴ προσέγγιση, πού ὁ G. Devereux συνδυάζει μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς ψυχανάλυσης, ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τοὺς πολιτιστικούς παράγοντες μιᾶς χώρας¹. Ἐχει στόχο ὄχι μόνο ἀτομικὲς ἢ ὁμαδικὲς περιπτώσεις ψυχοπαθολογίας, ἀλλὰ ἐποπτεύει θέσεις καὶ ἀξίες, συνειδητὲς ἢ ἀσυνειδητὲς πού ὑπηρετοῦνται στὴ διαμόρφωση ὀρισμένων θεσμῶν.

Μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν τῆς ἐθνοψυχιατρικῆς μελετᾶμε στάσεις πού, χωρὶς νὰ τοὺς ἀποδίδεται ἕνας καθοριστικὸς αἰτιολογικὸς ρόλος, θεωροῦμε ὅτι δὲν παύουν νὰ ἐνισχύουν τόσο τὴν ψυχικὴ νόσο ὅσο καὶ τοὺς θεσμούς. Θὰ ἀντιμετωπίσουμε τὴ γυναικεία ἐξάρτηση καὶ τὸ ἀνδρικό φιλότιμο, στοιχεῖα πού ἔχουν θεωρηθεῖ σὰν ἀξίες μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρῖσμα, σημειώνοντας ταυτόχρονα ὅτι δὲν θεωροῦμε τὶς δύο αὐτὲς ἔννοιες σὰν τὶς μόνες πού μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν μεθόδων τῆς ἐθνοψυχιατρικῆς.

Χρήσιμο γιὰ τὴ μελέτη αὐτὴ εἶναι νὰ προσδιοριστεῖ ὁ ὅρος «ἀξία». Σὰν τέτοια «θεωροῦμε κάθε ἰδέα ἢ στάση σημαίνουσα σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἐγκρίνονται ἢ ἀποδοκιμάζονται ἀντικείμενα, συμβάντα, ἄτομα, κ.τ.λ. Τὸ εἶδος καὶ ἡ διάσταση αὐτῆς τῆς ἐγκρίσης ποικίλλει: ἀξίες ἠθικῆς, αἰσθητικῆς, κ.τ.λ.»². Ἐὰν προστεθεῖ ἐδῶ μιὰ ἄποψη μὲ χαρακτηριστὴ περισσότερο λειτουργικὸ γιατί βοηθᾶ στὴν ἀντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων πού σχετίζονται μὲ τὶς ἀξίες. Πάνω σὲ μιὰ εὐρεία κλίμακα ποικίλων πραγματικῶν φαινομένων «μποροῦμε νὰ διακρίνουμε μιὰ συμπεριφορὰ πού προϋποθέτει ἀξίες καὶ μιὰν ἄλλη πού δὲν προϋποθέτει. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀξίες, οἱ λευκοὶ ποντικοί, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, δὲν ἔχουν... Ἐκτὸς τῆς σκο-

---

* Διασκευὴ κεφαλαίου διδακτορικῆς διατριβῆς.

1. Βλ. G. Devereux, *Essais d'Ethnopsychiatrie Générale*, Paris, Gallimard, 1970, κεφ. II, (*L'Ethnopsychiatrie comme cadre de référence dans la recherche et la pratique cliniques*), σελ. 84-106.

2. D. Aberle, «Shared values in Complex Societies», *Amer. Soc. Rev.*, XV, 1950, 4, σελ. 495-502.

πιὰ τῆς ψυχολογίας, ἡ ἀξία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνα συνεχές (Continuum) μέσα στοῦ ὁποῖο δημιουργεῖται ἡ παρακάτω διάταξη: ἀπὸ τὶς «ἐπιθυμίες» (ἢ τὰ «ἐνδιαφέροντα» ἢ τὶς «προτιμήσεις») μικρότερης ἔντασης, περιφερειακῆς στὴν ὀργάνωση τῆς προσωπικότητας, προχωροῦμε πρὸς πλεονεκτήματα πεποιθήσεις, ιδεώδη, κ.λ.π., πού αὐτὰ συνιστοῦν τὸ κύριο μέρος τῆς ταυτότητας»³.

Μ' ἄλλα λόγια μὲ τὴν παραδοχὴ ἀξιών, ὁ ἄνθρωπος ἐγκαταλείπει τὴν ζωομορφικὴ του διάσταση καὶ κατευθύνεται πρὸς ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν ἰδιαίτερη ὕψη του. Σ' ἓνα δεύτερο στάδιο καὶ ἀφοῦ ξεπεράσει τὴν ἰδιοποίηση τοῦ πολιτισμοῦ στὴ γενικὴ του ἔννοια, θὰ ἀποκτήσει ὅ,τι συνδέεται μὲ τὸν πολιτισμικὸ παράγοντα τῆς ἰδιαίτερης ὁμάδας στὴν ὁποία ἀνήκει. Φθάνομε ἔτσι στοῦ σημείου τῆς σύνδεσης τῆς «ἀξίας» μὲ τὴν «πολιτισμικὴ ἀξία». Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ τὸν κληρὸ κάθε ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, ἡ δεύτερη συνδέεται μὲ ἓνα συγκεκριμένο ἄνθρωπο πού ἀνήκει σὲ μιὰ ὀρισμένη ὁμάδα.

Μέσα στὴν ἐλληνικὴ οἰκογένεια, ἡ ἐξάρτηση τῆς γυναίκας συνυφαίνεται μὲ τὸ ἀνδρικό φιλότιμο, ἂν καὶ τὸ τελευταῖο ἐκφράζεται συχνὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ οἰκογενειακοῦ πυρήνα, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ ἓνα δεύτερο τμῆμα αὐτῆς τῆς μελέτης.

Ὅσο πλεονεκτήματα εἶναι τὸ Ἐγὼ τοῦ μικροῦ κοριτσιοῦ, τόσο πλεονεκτήματα θὰ παραμείνει ἀργότερα ἀπὸ τὸν σιωπηρὸ νόμο πού ἐξαιρεῖ τὸν ρόλο τοῦ πατέρα ἢ τοῦ ἀδελφοῦ, κυρίως στὸν τομέα τῆς ἠθικῆς. Εἰδικώτερα στοῦ χώρου ὅπου «τὸ ὄνομά μας πρέπει νὰ κρατιέται ψηλά», χώρος πού σχετίζεται κατὰ κύριο λόγο μὲ τὴν συμπεριφορὰ τῆς κόρης ἢ τῆς ἀδελφῆς ἀπέναντι στοὺς ἄνδρες. Ὁ νόμος αὐτὸς δὲν εἶναι πάγιος, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὸ κοινωνικὸ στρώμα στοῦ ὁποῖο ἀνήκει κάθε ἄτομο. Παρατηροῦμε ἔτσι στὶς «εὐνοσημένες» κοινωνικο-οἰκονομικῆς τάξεις, τὰ κορίτσια καὶ οἱ γυναῖκες εἶναι λιγότερο ὑποταγμένες στὴν ἀνδρική ἐξουσία, ἐνῶ πάλι ὁ πατέρας καὶ ὁ ἀδελφὸς διεκδικοῦν λιγότερα προνόμια μέσα στὰ πλαίσια τῆς οἰκογένειας.

Μερικὰ παραδείγματα ἐπιλεγμένα ἀπὸ τὸ ὕλικό 37 συνεδριῶν ψυχοθεραπείας θὰ διασαφηνίσουν τὸν τρόπο πού ἀνδρικό φιλότιμο καὶ γυναικεῖα ἐξάρτηση σμίγουν, ἔτσι ὥστε νὰ ἐνισχύουν τὴ συμπτωματολογία μιᾶς περιπτώσεως. Τὰ ἐπεισόδια στὰ ὁποῖα θὰ ἀναφερθῶ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς νοσογόνα ἂν τὰ ἐβλεπε κανεὶς μεμονωμένα μέσα στὴν πορεία μιᾶς νευρωτικῆς διεργασίας. Εἶναι ὡστόσο δηλωτικὰ τοῦ τρόπου ἐπιβαρυντικῆς ἐπιδράσεως πάντων στοῦ ἰδιαίτερα ἀδύναμο Ἐγὼ μιᾶς ἄρρωστης σοβαρὰ διαταραγμένης ἀπὸ παράγοντες στοὺς ὁποῖους δὲν θὰ ἤθελα νὰ σταματήσω.

3. K. Williams, Summary of Discussions by the Cornell Value-Study Group, 1949, (File Copy). Βλ. καὶ C. Kluckhohn, «Values and Value. Orientation in the Theory of Action», ἐν Talcott Parsons and Edward Shils, Toward a General Theory of Action, Harvard University Press, 1951, σελ. 388-433, καθὼς καὶ P. H. Chombart de Lauwe, «Système de valeurs et aspirations culturelles», ἐν P. H. Chombart de Lauwe et al., Images de la culture, Paris, Editions Ouvrières, 1966, σελ. 15-27.

Ἡ Ζ., 28 ἐτῶν, εἶναι μιὰ νέα ἀνύπαντρη γυναίκα ποὺ ἀνήκει στὴν ἐργατικὴ τάξη. Ἡ αἰσθηματικὴ τῆς ζωὴ συνοφίζεται σὲ δύο δεσμούς. Ὁ ἄντρας, στὸν πρῶτο δεσμό, τὴν ἐγκατέλειψε κάτω ἀπὸ δραματικὲς συνθήκες. Στὸν δευτέρου τῆς δεσμό, μὲ ἄντρα πολὺ μεγαλύτερο τῆς καὶ παντρεμένο, ἡ σχέση κρατᾶει ἀλλὰ περνᾶ ἀπὸ διάφορες φάσεις.

Λόγοι ὑγείας ἐμποδίζουν τὴν Ζ. νὰ ἐργασεῖ. Ὡστόσο ἡ ἔλλειψη ρόλου ἐργαζομένης, ὅταν εἶναι συγχρόνως καὶ ἀνύπαντρη, δημιουργεῖ, σὲ μιὰ φτωχὴ οἰκογένεια, αὐξημένα δικαιώματα ἐλέγχου ἀπὸ τὴν πατρικὴ ἐξουσία. Στὴν προκειμένη περίπτωση, ἡ πίεση ἐπαυξάνεται γιατί οἱ ἀδελφοὶ τῆς Ζ. βοηθοῦν οικονομικὰ τὸν πατέρα, ὁ ὁποῖος διαθέτει μόνο μιὰ μικρὴ σύνταξη γιὰ τὴ συντήρηση τῆς γυναίκας τοῦ καὶ τῶν δύο τελευταίων ἀνύπαντρων κοριτσιῶν του. Ἔτσι ὁ ἀπαγορευτικὸς καὶ αὐταρχικὸς ρόλος τῶν ἀδελφῶν τῆς Ζ. ἀπέναντί τῆς ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι συντελοῦν στὴν αὐξηση τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴν πατρικὴ οἰκογένεια πόρων.

Οἱ ἄντρες τῆς οἰκογένειας ξέρουν κατὰ κάποιο τρόπο τί συμβαίνει στὴν Ζ. Ἡ ἴδια ὁμολογεῖ: «Μὴ θαρεῖτε πῶς μὲ περνᾶν γιὰ ἀθῶα ἢ γιὰ κουτὴ ποὺ δὲν κάνει αὐτὸ ποὺ θέλει. Φαντασθεῖτε ὅτι ἓνας φίλος τοῦ πατέρα μου μὲ συνάντησε μὲ τὸν Μ. (ἀρχικὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐραστή τῆς Ζ.) στὸ λεωφορεῖο... Πηγαίνει καὶ βρίσκει τὸν πατέρα μου καὶ βάζοντας τὸ ἀλατοπίπερο ἰσχυρίζεται πῶς μὲ εἶδε σὲ ἓνα οὐζάδικο. Ξέρετε τί ἀπάντησε ὁ πατέρας μου;... 'Τί θές νὰ πεις;... 'Ἐννοεῖς τὸν ἀνεψιὸ μου;... Κράτα τὴ γλώσσα σου...'. Ἔτσι εἶναι... Ὅμως κάτι ὑποψιάζονται... Τὰ ἴδια ἔγιναν καὶ μὲ τὸν τελευταῖο μας: ὁ Μ. καθόταν στὸ καφενεῖο, μιὰ φιλη μου κι ἐγὼ φλυαρούσαμε στὸ πλαῖνὸ περίπτερο. Βλέπω τὸν Νότη νᾶρχεται... δὲν ἔφυγα, ἀλλὰ σταμάτησα τὴν κουβέντα καὶ ἄρχισα νὰ φωνίζω μικροπράματα ἀπὸ τὸ περίπτερο... Ὅμως κάτι ποὺ μὲ ἀπασχολεῖ, καὶ πολὺ μάλιστα, εἶναι ὅτι θὰ ἔχω φασαρίες μὲ τὸν μεγαλύτερο ἀδελφὸ μου: ἓνας γείτονάς του μᾶς εἶδε τὸν Μ. κι ἐμένα σὲ μιὰ ταβέρνα στὴν ἀκροθαλασσιά... θὰ μιλήσει;...».

Ἄς ἐντοπίσουμε τὴ σημασία τῶν τριῶν αὐτῶν ἀφηγήσεων. Ἡ Ζ. ἀναφέρεται στὴ στάση τοῦ πατέρα τῆς μὲ μιὰ σχετικὴ περηφάνεια. Προβάλλοντας μιὰ ἀνύπανκτη συγγένεια τὴν προστάτεψε καὶ ταυτόχρονα δὲν ἐπέτρεψε νὰ θιγεῖ τὸ φιλότιμό του ἀφοῦ ἡ ἀπάντησή του ὑπονοοῦσε ὅτι ἡ δική του κόρη περιφέρεται μὲ ὄνομα μὲ τὰ ἀδελφία καὶ τὰ ξαδελφία τῆς...

Στὴ συνέχεια ἡ Ζ. περιγράφει τὴ δική τῆς συμπεριφορὰ μπροστὰ στὸ ἐνδεχόμενο νὰ συσχετισεῖ ὁ μικρότερος ἀπ' αὐτὴν ἀδελφός τῆς — ποὺ εἶναι καὶ τὸ τελευταῖο παιδί μέσα στὰ δέκα ποὺ ἀπέκτησαν οἱ γονεῖς — τὴν παρουσία τῆς στὸ περίπτερο μὲ τὴν παρουσία τοῦ Μ. στὸ καφενεῖο. Ἄν ὑποψιαζόταν, κάτι τέτοιο, τὸ φιλότιμό του θὰ τοῦ ὑπαγόρευε νὰ ἐπέμβει, ὥστε νὰ ἀποδειχθεῖ στους ἐνδιαφερόμενους — στὴν ἀδελφή του, στὸν ἐραστή τῆς, στους γνωστούς ποὺ τυχὸν θὰ ἦταν παρόντες ἀλλὰ πρὸ πάντων στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του — ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν ἐκεῖνος, σὰν ἀδελφός, νὰ ἀνεχθεῖ κάποια προσυεννόηση μεταξὺ Ζ. καὶ Μ. ὥστε νὰ ἀνταμώσουν στὴν ἴδια τους τὴ γειτονιά ὅπου ὄλοι περίπου γνωρίζονται μεταξύ τους.

Τὸ ἴδιο θὰ συνέβαινε καὶ μὲ τὸν μεγαλύτερο ἀδελφὸ στὴν περίπτωση πού θὰ τοῦ μεταδιδόταν ἡ ἔξοδος τῆς Ζ. μὲ τὸν Μ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἴσα-ἴσα αὐτὸς ὁ ἀδελφὸς εἶχε προειδοποιήσει τὴν Ζ. ὅτι «θὰ τῆς ἔδινε τὰντερα στὰ χέρια» στὴν περίπτωση πού θὰ συμπεριφέρονταν ἄπρεπα.

Στὰ τρία ἐπεισόδια πού ἀναφέρθηκαν, ἡ Ζ. δέχεται σὰν δικαιολογημένες ἀπόλυτα τόσο τὴν ἀποστομωτικὴ παρέμβαση τοῦ πατέρα της ὅσο καὶ τὶς ἐνδεχόμενες τῶν ἀδελφῶν της. Μὲ τὴ δική της παραπλανητικὴ συμπεριφορὰ μπροστὰ στὸ περίπτερο καὶ τὸ γνήσιο ἄγχος της γιὰ τὶς «φασαρίες» πού θὰ προέκυπταν ἂν ὁ γείτονας τοῦ ἀδελφοῦ της «μιλοῦσε», ἡ ἄρρωστη δείχνει ἐπίσης πόσο ἡ ἴδια ὑποτάσσεται στὴν ἐξουσία τῶν ἀντρῶν τῆς οἰκογένειας, βασικὸ στοιχεῖο στὴ διαπλοκὴ τῶν μεταξύ τους σχέσεων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐραστή — «κακὸ» παραδεγεμένο ἀπὸ ὄλους, καὶ κύρια ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ζ., — εἶναι ἀνεκτὴ ὡς τὸ σημεῖο πού προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ἂν ἢ ὄχι θὰ ὑποπέσει στὴν ἀντίληψη τοῦ «κόσμου». Γιατὶ ἂν ὑποπέσει, τὰ ἄρρενα μέλη τῆς οἰκογένειας εἶναι ὑποχρεωμένα νὰ ἀντιδράσουν μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο γιὰ νὰ μὴν «κουρευλιστεῖ» ἀνεπανόρθωτα τὸ φιλότιμό τους. Θὰ δοῦμε ἀργότερα πού ἐντάσσεται αὐτὸ τὸ «κουρέλιασμα».

Χρωστάμε στὸν Ι.Γ. Περισιτιάνη μιὰ σοβαρὴ ἀνάλυση τοῦ «φιλότιμου» πού τὸ μελέτησε στὰ Πιτσιλία τῆς Κύπρου. Ἀνατρέχοντας σὲ παραδείγματα ὅπου ὁ ἄντρας εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πάρει θέση πάνω σὲ θέματα σχετιζόμενα μὲ τὴν ἠθικὴ τῶν γυναικῶν τῆς οἰκογένειας, ὁ συγγραφέας καταλήγει: «Ἡ τιμὴ ὑποχρεώνει τόσο τὸν ἄντρα ὅσο καὶ τὴ γυναῖκα νὰ συμπεριφέρονται κατὰ ἕνα ὀρισμένο τρόπο, θετικὸ τὶς περισσότερες φορές γιὰ τὸν ἄντρα καὶ ἀρνητικὸ γιὰ τὴ γυναῖκα ὅποιο καὶ νὰ εἶναι τὸ πλαίσιο τῆς ἐκάστοτε καταστάσεως. Ἔτσι ὀρισμένες πλευρὲς τῆς τιμῆς εἶναι προσδεμένες στὸ φύλο»⁴.

Ἐπεκτείνοντας τὶς παρατηρήσεις του, ὁ Ι.Γ.Π. ἐξηγεῖ ὅτι: «ὁ τίτλος τοῦ φιλότιμου γιοῦ δὲν ἀποδίδεται σὲ κάποιον πού ἀπλῶς ἐκτελεῖ τὰ καθήκοντά του ἀπέναντι στοὺς γονεῖς του: ὁ ὅρος χαρακτηρίζει ὅσους ξεπερνᾶν αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, τιμώντας καὶ τὸν ἑαυτό τους καὶ τὴν πατρικὴ ἐξουσία». Καὶ παρακάτω: «ὁ ἀνύπαντρος γιὸς ἀκολουθεῖ ἕνα εἶδος ἐθιμοτυπίας πού, μὲ τὴν ἐπιβολὴ ἀπαγορεύσεων, ἀποκλείει ὀρισμένες πράξεις πού θὰ ὑποδήλωναν ἰσότητά... Σηκώνεται ὅταν ὁ πατέρας μπαίνει σὲ ἕνα δωμάτιο, φεύγει ἀπὸ τὸ καφενεῖο ἢ διακόπτει κάθε τυχερὸ παιχνίδι ὅταν ἐμφανιστεῖ ὁ πατέρας του καὶ κατακρίνεται ἂν συνεχίσει νὰ καπνίζει μπροστὰ του... Ἐπίσης δὲν θὰ μιλήσει γιὰ κανένα πάρε-δῶσε μὲ πρόσωπα τοῦ ἄλ-

4. J. G. Peristiany, Honour and Shame, the Values of Mediterranean Society, London, Weidenfeld and Nicolson, 1965, σελ. 181-184. Σχετικὰ μὲ τὸ «φιλότιμο» βλ. καὶ D. Lee, «View of the Self in the Greek Cultures», ἐν M. Mead, Cultural Patterns and Technical Change, New York, Unesco, 1955, καὶ G. and V. Vassiliou, «The Implicative meaning of the Greek Concept of Philotia», Journ. of Cross-Cultural Psychology, 1973, 4, 3, σελ. 326-340.

λου φύλου, ἀκόμα κι ἂν πρόκειται γιὰ σχέση πλατωνική, οὔτε θὰ ἐκφέρει κάποια γνώμη πού δὲν θὰ τὴν συμμαρτίζεται ὁ πατέρας του...».

Κανόνες σὰν αὐτοὺς πού ἀναφέρθηκαν — χωρὶς νὰ παίρνουν πάντα τὴ μορφὴ ἀπαγορεύσεων — τοὺς συναντᾶμε ὄχι μόνο στὰ Πιτσιλῖα τῆς Κύπρου ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ χῶρο, μὲ διαφορὲς πού προκύπτουν ἀνάλογα μὲ τὸν τόπο, δηλαδὴ τὴν πόλιν ἢ τὴν ὑπαιθρο. Πέρα λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἔκτασή τους, μένει νὰ σταθμίσουμε τὴ σημασία τους καθὼς καὶ τὸν εὐρύτερο σκοπὸ πού ἐξυπηρετεῖ ἡ τήρησή τους.

Ἄς ἐπανέλθουμε στὴ Ζ. Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ βασικὴ παθητικὴ σὲ πολλοὺς τομῆς, ἡ ἄρρωστη συγκρούονταν τακτικὰ μὲ τὸν πατέρα καὶ τοὺς ἀδελφούς της. Ὑστερα ἀπὸ τέτοια ἐπεισόδια, αὐστηρὴ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της, ἡ Ζ. αὐτοπεριγράφεται σὰν «αὐθάδης» καὶ «γλωσσού». Ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού θὰ ἀκολουθήσουν, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, μὲ τὴ σειρά τους, τὰ ἄρρενα μέλη τῆς οἰκογένειάς της, νοιώθοντας ἀπειλούμενα ἀπὸ τὴν ἐκφραζόμενη μὲ λόγια ἐπιθετικότητά της, βιώνουν τὴ «γλῶσσα» της ὡς ἓνα ἐργαλεῖο ἐπιθέσεως, στρεφόμενο ἐναντῖα στὸν ἀνδρισμὸ τους. Δὲν ἀποκλείεται αὐτὴ τὴν ἀσυνείδητη σκέψη τοῦ εὐνουχισμοῦ νὰ συμμαρτίζεται καὶ ἡ ἴδια ἡ Ζ., πράγμα πού ἐξηγεῖ πόσο ἄσχημα αἰσθάνονταν, ἀνατρέχοντας σ' αὐτὲς τὶς φιλονικίες ἀρκετὲς μέρες μετὰ τὴ διεξαγωγή τους. «... τὸ Πάσχα ἦταν μελαγχολικό... (τόνος ἑλαφρὰ καταθλιπτικός). Πρέπει ἐπίσης νὰ μάθετε ὅτι τσακώθηκα μὲ τὸν Κώστα (ἐτῶν 46, ὁ πρωτότοκος τῆς οἰκογένειας) γιὰ τὸ τοῦ τὰ ἔφαλα ἀπ' τὴν καλή: ἦρθε νὰ μᾶς εὐχηθεῖ πολλὲς μέρες ὕστερα ἀπ' τὴ Λαμπρὴ... τὰ πράγματα στράβωσαν πάλι μεταξὺ μας...».

Θὰ πεῖ ἀκόμα ἡ Ζ. «στὸ σπίτι ἀποφεύγω τὶς μεγάλες σκηνές... Κάθε μέρα συζητᾶμε γιὰ τὴ μετακόμιση. Ὁ πατέρας μου παράγγειλε ἓνα μεγάλο καμιόνι πού θὰ μεταφέρει τὰ πράγματά μας, ἀλλὰ ἐπιμένει ὅτι θὰ πρέπει καὶ τὰ ἔπιπλα καὶ τὰ ὑπόλοιπα πράγματα, νὰ τὰ κουβαλήσουμε στὰ χέρια ὡς τὸ καμιόνι... ἐπειδὴ ὁ δρόμος εἶναι στενός, δὲν φτάνει ὡς τὴν πόρτα μας. Τότε ἐγώ, κάνοντας χιουῦμορ, τοῦ λέω: 'Καὶ ποιὸς ὑποστηρίζει ὅτι χρειάζομαστε μεταφορικὸ γιὰ τὴ μετακόμιση;...' Ὁ πατέρας μου δὲν κατάλαβε τὸ χωρατό... 'Στὸ κάτω-κάτω δὲν εἶναι καὶ ἀδύνατο...' ἀπάντησε. Συνέχισα: 'Ἐντάξει, πατέρα... ὁ καθένας μας θὰ κουβαλήσει ὅ,τι τοῦ ἀνήκει. Ἐγὼ θὰ κρατῶ στὸ χέρι δυὸ πανωφόρια καὶ μάλιστα μπορεῖ καὶ νὰ τὰ φορέσω... ἔτσι κι' ἄλλιῶς δὲν ἔχω οὔτε κρεβάτι οὔτε στρώμα νὰ μεταφέρω...'. Τούτῃ τῇ φορᾷ ὁ πατέρας μου κατάλαβε γιὰ τὸ σ' ἀλήθεια κοιμᾶμαι καταγῆς πάνω σὲ στρωσίδια...».

Ὁ διάλογος αὐτὸς φωτίζει ἀρκετὰ τὴν τάση πού προαναφέρα ἀφοῦ ἡ Ζ. ὄχι μόνο εἰρωνεύεται τὸν πατέρα της μὲ τρόπο πού τῆς ἐπιτρέπει νὰ δείξει κάποια ὑπεροχή, ἀλλὰ ταυτόχρονα τὸν προσβάλλει σὲ ἓνα εὐαίσθητο σημεῖο: τὴ φτώχεια τῆς οἰκογένειας γιὰ τὴν ὁποία ἐκεῖνος, σὰν ἀρχηγός της, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὑπεύθυνος. Τὰ παραδείγματα θὰ μπορούσαν νὰ πολλαπλασιασθοῦν γύρω ἀπὸ τὸν εἰδικὸ

αυτό τύπο ενδοοικογενειακών σχέσεων όπου η σύγκρουση βιώνεται από τόν άντρα όχι μόνο κατά τρόπο άγχογόνο, αλλά με τὰ χαρακτηριστικά ενός ιδιαίτερου άγχους.

Όστόσο ένας άντρας μπορεί νὰ νοιώσει άπειλούμενος και από έναν άλλον άντρα, μέσα και έξω από τήν οίκογένεια. «Στις σχέσεις πού προϋποθέτουν κάποια ιεραρχία και γι' αυτό δημιουργούν αντίστασεις, όταν ο άνώτερος βάζει μπρός τὸ άξιωμά του, ο κατώτερος επικαλείται τὸν άνδρισμό του. 'Κι' εσύ μουστάκι, κι εγώ μουστάκι' σημαίνει: και οι δυο εΐμαστε ίσοι στὸν άνδρισμό μας»⁵. 'Επιτιθέμενος ἢ δεχόμενος επίθεση, ο άντρας τοποθετεί, λοιπόν, στὴν πρώτη γραμμὴ τὴν ιδιαίτερή του ὑπόσταση γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν εαυτό του, νὰ προλάβει τὰ κτυπήματα ἢ, ακόμα, και νὰ εφορμήσει.

Τὰ πράγματα δὲν περιορίζονται στὸν τομέα τῶν ατομικῶν συγκρούσεων άλλα άπειλητικές καταστάσεις δημιουργούνται επίσης και σὲ άλλου εΐδους σχέσεις και συγκεκριμένα ανάμεσα στὸν δημόσιο ὑπάλληλο και στὸν πολίτη. «Στὴ σχέση με τὸν πρώτο, ο πολίτης εΐναι άπομονωμένος γιατί οι άμοιβαίες σχέσεις δὲν εξαρτώνται από τις ἔννοιες 'συμπολίτης' ἢ 'δημόσια ὑπηρεσία', άλλα και από τὰ ἐπακόλουθα πού θὰ ἔχει ἢ ἐξυπηρέτηση, άφου πραγματοποιηθῆ, πάνω σὲ δυο ἔχθρικά πρόσωπα και ομάδες: τοῦ πολίτη και τῆς διοίκησης»⁶.

Ἐχθέσαμε ἕνα πολυεδρικό σύνολο πολιτισμικῶν δεδομένων πού μπορεί νὰ χαρακτηρισθοῦν σάν πολὺ διαφορετικά ἂν όχι άντιφατικά, άφου ἀνάγονται κάποτε σὲ ἕνα άτομο, τὴν Ζ., και κάποτε σὲ παρατηρήσεις πὺ άφοροῦν σύνολα.

Όστόσο τὰ δεδομένα αὐτὰ ἔχουν ἕναν κοινὸ παρονομαστή: τὴν άπειλή ἢ τὸν φόβο τοῦ εΐνουχισμού πού πηγάζει από τὸ συναίσθημα ὅτι ο «άλλος» ἐγείρεται ἀπέναντί μας άπειλητικός. Αὐτὸς ο «άλλος» εΐναι ἢ μιὰ μορφή κύρους, ἢ μιὰ μορφή πού βιώνεται σάν τέτοια στὸ άσυνείδητο. Στὴν περίπτωση τοῦ Νότη πρόκειται γιὰ τὸν «κόσμο» πού θὰ μπορούσε νὰ τὸν θεωρήσει κατώτερο τοῦ ρόλου στὸν ὅποιο τὸν ἔχουν ἐντάξει οι ὅμοιοί του. Στὴν περίπτωση τοῦ Κώστα, ἢ ἴδια ἢ ἀδελφή του. Στὴν περίπτωση τοῦ γιου από τὰ Πιτσιλῖα ο πατέρας, ἂν ἔπαυαν νὰ ἰσχύουν

5. J. G. Peristiany, μν. ἔργ., σελ. 188.

6. J. G. Peristiany, μν. ἔργ., σελ. 186. Σχετικά με τὴν ἀμφιθυμική σχέση τοῦ Ἑλληνα πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς ἐξουσίας, βλ. και A. Pipineli-Potamianou, *Personality and Group Participation in Greece*, Athens, Center for Mental Health, 1965. Ἡ συγγραφεὺς θεωρεῖ ὅτι ἡ στάση τοῦ Ἑλληνα πολίτη μέσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες εΐναι συνάρτηση ποικίλων δεδομένων ἱστορικῶν, κοινωνικο-οικονομικῶν και πολιτικῶν. Ὅμως τονίζει ἰδιαίτερα τὴν σημασία τῶν οικογενειακῶν σχέσεων και τῆς άγωγῆς, ὅπου ἡ ἀμφιθυμία ἔχει προεξέχοντα ρόλο. Ἡ ἀμφιθυμία αὐτὴ παρεμποδίζει τὴν ὁμαλή πορεία τῆς ψυχοκοινωνικῆς ώριμάνσεως τοῦ ατόμου και προσδιορίζει μέσα στὴν ομάδα ἰδιάζοντες τρόπους συναλλαγῆς.

οἱ προκαθορισμένοι ἐξωτερικοὶ παράγοντες ποὺ μαρτυροῦν τὴν ἰσχύ του. Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἄτομα καὶ σύνολο βρίσκονται σὲ ἀντιπαράσταση κάτω ἀπὸ μηχανισμούς ποὺ δὲν μποροῦν ἢ δὲν θέλουν νὰ τοὺς ἐλέγξουν. Τότε ὁ πρωταγωνιστής, δηλαδὴ ὁ συγκεκριμένος πολίτης, νοιώθει ἀκόμα σοβαρότερα ἀπειλούμενος καὶ σχέσεις ιδιαίτερες δημιουργοῦνται ἀνάμεσά του καὶ τὴν ἐξουσία.

Στὴν ἴδια ὅμως θέση περιέρχεται κάποτε καὶ ἡ ἐξουσία ὅταν κατακλύζεται ἀπὸ τὸν φόβο τῆς ἀμφισβήτησής της καὶ τότε τὰ μέτρα ποὺ ἐπιλέγει γιὰ τὴν υπεράσπισή της προσλαμβάνουν ιδιαίτερα ἀπειλητικὲς διαστάσεις ἐνάντια στοῦ σύνολο.

Ὅστόσο, ὅταν μιὰ τέτοια δομὴ ἀτομικῶν καὶ ὁμαδικῶν σχέσεων ἀξιολογεῖται θετικὰ ἀπὸ τὸ σύνολο, τὰ περιθώρια τῆς προσωπικῆς ἐκλογῆς περιορίζονται στοῦ ἐλάχιστο. Σὰν ἐπακόλουθο, φυσικὸ εἶναι νὰ δημιουργεῖται στὸν καταπιεζόμενον μιὰ ἐπιθετικὴ ἀντίδραση ποὺ, ὅμως, ἐξουδετερώνεται μὲ τὴν «μετατροπὴ τῆς στοῦ ἀνάστροφου», δηλαδὴ μὲ μιὰ συμπεριφορὰ ὅπου προεξέχει ὁ σεβασμὸς, ἂν ὄχι ἡ ὑποτέλεια, καὶ ἡ ὑποταγὴ.

Βρισκόμαστε ἐδῶ μπροστὰ σὲ ἕνα γνωστὸ μηχανισμὸ ἀμύνης ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὸ ἄτομο σὲ ἕναν τομέα προσωπικὸ ποὺ, πρόσθετα, εἶναι ἐδῶ καὶ αἰτιοκρατούμενος πολιτισμικὰ. Ἀναφέρομαι στὴν ἀπογῆ ἀπὸ τὴν ἐπιθετικότητα ποὺ συνεπάγεται ταυτόχρονα τὴν ἐξαφάνιση τοῦ κινδύνου γιὰ «ἀντίποινα» ἀπὸ τὸν πιὸ δυνατό. Δηλαδὴ, ἀπὸ αὐτὸν ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν οἰκογενειακὴ ἐξουσία μὲ τὰ προνόμια τῆς καί, κατ' ἐπέκταση, τὰ πέραν τῆς οἰκογένειας «μοντέλα», ὅσα πλησιάζουν τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ πρότυπο.

Ἡ ἀμυντικὴ στάση ὀργανώνεται μὲ ἐνάργεια ἀπὸ τὸ ἀσυνείδητο, γιὰτι ὅσο καὶ νὰ βιώνεται σὰν ἐπικίνδυνη, ἡ ἐξουσία παραμένει δυναμικὰ εὐάλωτη, τουλάχιστον στοῦ χώρου τῆς φαντασίωσης.

Ἀναφορὲς ἀπὸ τὸ κείμενο κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Ι.Γ.Π. καὶ ἡ προσωπικὴ μου θεραπευτικὴ ἐμπειρία μὲ τὴν Ζ. ἐπέτρεψαν νὰ ὑποστηρίξω, νομίζω, τὴν λειτουργία τοῦ μηχανισμοῦ ἀμύνης ποὺ προαναφέρθηκε. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ θεωρήσουμε αὐτὸν τὸν μηχανισμὸ ὡς μοναδικὸ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση συγκρουσιακῶν καταστάσεων τοῦ τύπου ποὺ εἶδαμε. Ὑπάρχει ἀκόμα ἡ «ταύτιση μὲ τὸν ἐπιτιθέμενο», μιὰ ἄμυνα ποὺ ὑπαγορεύει συνειδητὲς ἢ ἀσυνείδητες στάσεις βίαιης, ἀλλὰ καὶ ὑπουλῆς συχνὰ ἀντίδρασης, ὅταν ἡ γυναίκα νοιώθει ἀσφυκτικὰ πιεσμένη ἀπὸ τὸν ἄντρα ἢ ὁ πολίτης ἀπὸ τὴν ἐξουσία. Ἐκεῖνο ποὺ προσπάθησα νὰ δείξω εἶναι ὅτι γυναῖκες καὶ ἄνδρες ἐμπλέκονται σὲ ἕνα παιχνίδι - σύστημα ποὺ διαμορφώνει στῆσεις καὶ σχέσεις τὶς ὁποῖες δὲν ἐπέλεξαν, ἀλλὰ ποὺ τοὺς δένουν μὲ στερεὰ νήματα. Τὸ κοινωνικὸ σύνολο εἶναι λοιπὸν ἐκεῖνο ποὺ μορφοποιεῖ τὶς ἐπιβολὲς καὶ τὶς ἀπαγορεύσεις ποὺ ἰσχύουν μέσα στὸν πολιτισμικὸ του χώρο. Παρὰ μερικὲς ἀναπόφευκτες μεταλλαγὲς ὅ,τι εἶναι ριζωμένο στοῦ ἔθνικὸ ἀσυνείδητο ἀνατρέπεται δύ-

σκολα, άφου, όπως είδαμε, σχετίζεται με μιá μύχια πλευρά του άνθρώπινου ψυχισμού.

Γιά ό,τι άφορά στη Ζ., ή εξάρτησή της από τά πολιτισμικά καθιερωμένα της πραγματικότητάς της — έθνικής αλλά και ταξικής — έλπίζω νά έγινε άρκετά έμφανής. Μέσα στην ψυχοπαθολογική εικόνα της άρρωστης, οί έπιβεβλημένοι άγραφοί νόμοι πού παραδεχόταν, σίγουρα άσκησαν μιá σοβαρά άνασταλτική επίδραση. Όπως λέχτηκε στην άρχή αύτης της έργασίας, ό ρόλος τους, χωρίς νά είναι καθοριστικός της βαρειάς συμπτωματολογίας της, έν τούτοις τήν ένίσχυσε άναμφισβήτητα: ή Ζ. μετέφερε σέ πολλούς τομείς της ιδιωτικής της ζωής τό «μοντέλο» της εξάρτησης και της ύποταγής πού προσπαθήσαμε νά σκιαγραφήσουμε.

Τό θέμα πού μελετήσαμε δέν άφορά μόνο τήν σύγχρονη Έλλάδα άφου ή εξάρτηση ήταν ό κλήρος της γυναίκας στά πλαίσια διαφόρων πολιτισμών έδώ και άρκετές χιλιετηρίδες.

Ψάχνοντας νά δώσει κάποια εξήγηση σέ μιá κατάσταση όπου και οί δύο παταάξεις τελικά συμμαχούν, ή μιá για νά έπιβάλει τήν εξάρτηση και ή άλλη για νά τήν δεχτεί, ή Μ. Τορόκ έχθετεί πολú προσωπικές άπόψεις πάνω στο έπίμαχο αυτό θέμα, τονίζοντας πάντως ότι δέν προβάλλει παρά μιá ύπόθεση της οποίας θά εκθέσουμε περιληπτικά τά κύρια σημεία.

«Βγαίνοντας από τό ‘πρωκτικό στάδιο’ κατά τό όποίο ή μητέρα έχει έπιβάλει τήν κυριαρχία της πάνω στις πράξεις πού συνδέονται με τόν χειρισμό και τόν έλεγχο τών σφιγκτήρων, τό παιδί άντιμετωπίζει ειδικές συναισθηματικές συγκρούσεις... Η άποδέσμευσή του από τήν μητρική εξάρτηση αύτης της περιόδου, όπως και τό ξεπέραςμα του άντίστοιχου σταδίου, προσδιορίζουν ιδιαίτερα λεπτές διεργασίες, τόσο για τό άγόρι όσο και για τό κορίτσι, γιατί τούς δημιουργούνται κενά στον τομέα της ταύτισης πού είναι δύσκολο νά πληρωθούν... Τό κορίτσι έπειδή για ένα χρονικό διάστημα έχει έναποθέσει πάνω στο ίδιο άντικείμενο, δηλαδή τήν μητέρα, και τήν τάση για ‘έπιβολή’ και τήν ‘άντιπαλότητα’ μαζί της, βρίσκεται τώρα με φραγμένες τις διεξόδους πού θά του επέτρεπαν νά ξεπεράσει τήν ‘πρωκτική’ περίοδο. Άποτέλεσμα είναι νά άρνιέται τις έπιθυμίες του... Φαίνεται ότι πρόκειται έδώ για μιá παγκόσμια δυσκολία στην εξέλιξη της γυναίκας, δυσκολία πού εξηγεί ως ένα σημείο τήν άποδοχή της εξάρτησης από τόν άντρα, πού τό άσυνείδητο τόν εισπράττει σαν τόν κληρονόμο της μητέρας του ‘πρωκτικού’ σταδίου... Άντίστοιχα, τό άγόρι θά έχει νά άντιμετωπίσει 1ον) τήν εκκαθάριση της σχέσης με τήν μητέρα της πρωκτικής περιόδου, έπιδιώκοντας μιá ένδοβολή πού έπιτρέπει τήν ταύτιση με τήν μητέρα αλλά βιώνεται συγχρόνως ως ιδιαίτερα έπικίνδυνη και 2ον) τήν ‘οιδιπόδεια’ στιγμή, πού προϋποθέτει τήν ταύτιση με τόν άντίπαλο του ‘γεννητικού’ σταδίου, δηλαδή τόν πατέρα, και τήν εξίσωση μ’ αυτόν.

Μέσα σ’ αυτές τις συμμετρικές δυσκολίες κρυσταλλώνονται οί ‘παράλληλες έπιθυμίες για τήν κατάκτηση και από τό άγόρι και από τό κορίτσι του ίδιου φανταστικού άντικειμένου: του φαλλού πού συμβολίζει τήν πληρότητα’. Όμως, πολú συχνά, αυτές οί έπιθυμίες διαπλέκονται με τήν προηγούμενη περίοδο πού δέν ξεπε-

ράστηκε, ἀντὶ νὰ σημαίνουν τὴν 'γεννητικὴ' διαφοροποίηση. Ἐπομένως, 'τὸ φαλλικό δέλεαρ' εἶναι ἐκεῖνο πού ἀνοίγει τὸν δρόμο τῶν θεσμικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ δύο «φῦλα»⁷.

Ἡ ὑπόθεση τῆς Μ.Τ. βασίζεται πάνω στὴ γνωστὴ φροϋδικὴ θέση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἀνάγκες καὶ οἱ ἐπιθυμίες τοῦ παιδιοῦ παίρνουν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ἀνάλογα μὲ τὸ στάδιο πού διανύει.

Στὸ κάθε στάδιο ἀντιστοιχεῖ μιὰ μητρικὴ εἰκόνα (imago), δηλαδὴ ἓνα ἐσωτερικευμένο πρότυπο στὸ ὁποῖο ἡ πραγματικότητα ἐμπλέκεται μὲ φανταστικὰ στοιχεῖα.

Στὸ «πρωκτικό» στάδιο ἡ μητέρα ἐπιδιώκει νὰ ἐπιβληθεῖ στὸ παιδί ὥστε νὰ κατακτηθεῖ ἡ καθαριότητα, πράγμα πού τὸ καταφέρνει ἐφαρμόζοντας μέτρα λίγο ὡς πολὺ αὐστηρά. Τὸ παιδί πάλι, κορίτσι ἢ ἀγόρι, ταυτιζόμενο μαζί της, ἀναζητεῖ τὴν κυριαρχία πάνω στὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἀντικείμενα τοῦ περιβάλλοντος. Τὰ μέσα πού ἐκλέγει γιὰ τὴν πραγμάτωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ εἶναι ἀνάλογα μὲ τὶς ἐμπειρίες πού ἀπέκτησε ἀπὸ τὴν στενὴ σχέση μὲ τὸ ἰσχυρὸ μητρικὸ πρότυπο, προικισμένο στὴ φαντασία του μὲ τὸν φαλλό. Ἐναν φαλλό πού, ὠστόσο, εἶναι ἓνα ἀπατηλὸ δέλεαρ.

Μιὰ τέτοια σχέση στὴν ὁποία μένουν καθηλωμένοι οἱ ἄντρες πού ἐπιδιώκουν τὴν ὑπεροχὴ μὲ κάθε μέσο ἀλλὰ καὶ οἱ γυναῖκες πού τοὺς ὑποτάσσονται, ἀποτελεῖ γιὰ τὴν Μ.Τ. τὴν ἐνδεχόμενη ἐξήγηση τοῦ θέματος πού μᾶς ἀπασχόλησε.

Σ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴ, ἡ ἐπίδραση τοῦ πολιτισμικοῦ παράγοντα πού προσπάθησα ὡς τώρα νὰ τονίσω, μοιάζει νὰ ἐλαχιστοποιεῖται. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι συμβαίνει κάτι τέτοιο. Ὅπως τὸ παιδί διαθέτει μόνο μιὰ περιορισμένη κλίμακα μέσων — δηλαδὴ τὶς ἐμπειρίες του — γιὰ νὰ πλησιάσει τοὺς στόχους του, ἔτσι καὶ ὁ ἐνήλικος υἱοθετεῖ στάσεις κάτω ἀπὸ τὴν προκαθορισμένη, ἀλλὰ καὶ ἀναπόφευκτη, ἐπίδραση τῆς πολιτισμικῆς παράδοσης τοῦ τόπου του, γιὰτὶ αὐτὴν ἔχει βιώσει. Ἀσχετα, λοιπόν, πρὸς τὸ ἂν ἡ ὑπόθεση τῆς Μ.Τ. εὐσταθεῖ, ἢ παρέμβαση ἑνὸς «ἐθνικοῦ» ἀσυνείδητου δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ. Τὰ σχήματα μὲ τὰ ὁποῖα ἐκφράζεται μεταδίδονται σιωπηρά, ἐπηρεάζουν ὅμως τὴν κοινωνικὴ δομὴ κατὰ τρόπο καίριο. Γι' αὐτὸ καὶ παραμένουν ἰσχυρά, μὲ παραλλαγές, φυσικὰ ἀπὸ ἔθνος σὲ ἔθνος.

Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει νὰ θεωροῦμε σὰν θεμιτὴ τὴν ὑπόθεση τῆς Μ. Τ. Μένει ὅμως νὰ ἐμπλουτισθεῖ ἀπὸ παρατηρήσεις ὅπου θὰ ἐπέρχεται ὁ συγκερασμὸς τοῦ ἀτομικοῦ ἀσυνείδητου μὲ τὸ ἐθνικὸ σὲ τομεῖς τῆς ζωῆς σὰν αὐτὸν πού προσεγγίσαμε.

7. Ἡ σημασία τῆς ἐπιθυμίας τοῦ πέους» στὴ γυναῖκα ἐν *J. Chasseguet - Smirgel, Recherches Psychanalytiques nouvelles sur la sexualité féminine*, Paris, Payot, 1964, σελ. 189-217.